Recenze

Bořek Neškudla: Česká knižní kultura na cestě od rukopisu ke knihtisku. Praha, Academia 2025. 216 s. Knižní kultura.

DOI https://dx.doi.org/10.23852/KAD.2025.32.07

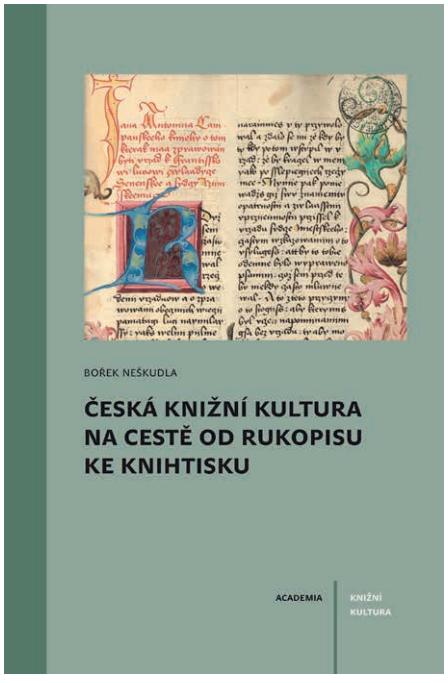

Novou monografii Bořka Neškudly je možno asi nejvýstižněji charakterizovat jako souhrnné představení toho, co se v posledních několika desetiletích podařilo zjistit o raném českém knihtisku a soudobé rukopisné produkci, a zasazení tohoto obrazu do evropského rámce. Nových poznatků o počátcích knihtisku v českých zemích přitom opravdu není málo – četné práce Petra Voita, Kamila Boldana a dalších, včetně Neškudly samotného, opravily na základě širokého pramenného výzkumu mnohé dlouho tradované omyly, přinesly četná upřesnění či nová zjištění a nakročily právě i k lepšímu zohlednění evropského kontextu. Díky některým z nich se také i u nás začal prosazovat komplexní pohled na dobovou produkci knih, v jejímž rámci se rukopis a tisk vzájemně doplňovaly a zároveň si konkurovaly. Některé z těchto publikací však čítají stovky stran, jiné jsou rozeseté po různých časopisech či kolektivních monografiích, stručné a přehledné shrnutí a usouvztažnění jejich výsledků pro ty, kdo se na danou problematiku úzce nespecializují, je tedy více než vítané. Pasáže věnované situaci v Čechách a na Moravě, vycházející z recentních výzkumů zejména českých badatelů, pak v knize doplňuje evropský kontext, který je představován na základě zahraniční sekundární literatury jak novější, tak i klasické, vzniklé během druhé poloviny 20. století. Metodicky je kniha ukotvena v tradiční knihovědě zasazené do recentně pojatých kulturních dějin, jak jim rozumí např. Peter Burke. Jejich přístupy, koncepty a pojmosloví autor přejímá a nijak je neproblematizuje.

První kapitola knihy je věnována stručnému představení společenského, politického a ideového kontextu, do kterého v českých zemích mezi lety 1450 a 1550 knihtisk vstupoval. Popisuje politické postavení českých zemí v rámci Evropy, situaci jednotlivých konfesí a jejich vzájemné vztahy, postavení a význam pražské univerzity a vliv nástupu luterské reformace.

Druhá kapitola se specifičtěji zaměřuje na společenské, ekonomické a technologické předpoklady pro rozvoj knihtisku jak ve vybraných oblastech Evropy, tak v Čechách a na Moravě. Nejprve se zabývá vzdělaností a mírou gramotnosti tehdejšího obyvatelstva jakožto jedním z faktorů ovlivňujících rozsah poptávky po textech a žánrové a tematické preference. Vyzdvihuje zejména roli univerzit, které se často stávaly centry poptávky po sériově šířených rukopisných i tištěných textech, a byly tedy nezřídka spojeny i s prvními tiskárnami, a v té souvislosti upozorňuje na omezené možnosti a mezinárodní izolaci utrakvistické pražské univerzity, postrádající vyšší fakulty. Všímá si ale také stavu a proměn nižších vzdělávacích institucí, technologických a personálních aspektů nového vynálezu či organizace rukopisného šíření textů těsně před příchodem knihtisku. Samostatný oddíl je věnován i hospodářskému fungování měst jakožto míst, do nichž byly soustředěny jak vzdělávací instituce, tak první tiskařské dílny, a rozvoji obchodního podnikání. V této souvislosti se autor zabývá i počtem edic a velikostí nákladů v jednotlivých oblastech Evropy, porovnává to s českými zeměmi a podává také stručnou charakteristiku nejvýznamnějších center raného evropského, a speciálně pak českého a moravského knihtisku.

Třetí kapitola se podrobněji zaměřuje na žánrovou skladbu české i evropské rané tištěné produkce a rozdíly mezi nimi. Nejprve probírá biblické a liturgické texty a díla církevních Otců s komentáři, dále pak často opisované středověké texty, zejména teologické a právnické. Poté se zabývá díly antických klasiků s komentáři, a to jak těch, kteří byli součástí školní četby, tak těch tehdy spíše neznámých. Ve druhém případě věnuje pozornost také jejich cílenému vyhledávání v knihovnách a snaze zachránit je pro budoucí generace právě vydáním tiskem. Nakonec se věnuje dobové produkci a textům aktuální potřeby, například učebnicím a slovníkům, kalendářům, právnickým a úředním publikacím či populárně-naučným příručkám. Upozorňuje na formální proměny těchto textů v důsledku jejich komodifikace a existence ve stovkách či tisících v zásadě identických kopií, při popisu situace v českých zemích však zároveň poukazuje na to, že některé komplikovaněji členěné texty, například pozdější překlady Řehoře Hrubého z Jelení s hojnými komentáři, nemohly být u nás v této době z technických důvodů adekvátně vydány tiskem, a překladatel se proto raději rozhodl pro rukopisnou publikaci. Podrobně si všímá také jazykové skladby prvních tištěných knih a jako specifikum prvotiskové produkce pocházející z Čech, které v podstatě nemá jinde v Evropě obdobu, konstatuje drtivou převahu textů ve vernakulárním jazyce, konkrétně v češtině. Ta svým poměrným zastoupením (87 %) zcela zastínila nadnárodní latinu, a ještě silněji němčinu – první německá kniha byla v Čechách vytištěna poměrně pozdě, roku 1531. V tom se Čechy výrazně odlišily i od Moravy, kde naopak zpočátku zcela převažovala latina, jen s malým podílem němčiny, a první česká kniha tam vyšla až roku 1527. Na oddíl o podílu jednotlivých jazyků v české tiskařské produkci logicky navazuje část věnovaná překladu, neboť to byl právě vysoký podíl přeložených textů, co umožnilo raný rozvoj knihtisku v češtině. Závěr této kapitoly je věnován poměrně rozsáhlému pojednání o tiskových písmech užívaných v různých obdobích pro jednotlivé jazyky v různých částech Evropy, a zejména pak v Čechách a na Moravě.

Ve čtvrté kapitole autor tematizuje aspekty, v nichž tištěná kniha změnila způsoby šíření a vnímání textů. Probírá postupné prosazování se knihtisku v konkurenci pozdně středověké rukopisné produkce, její poslední vzepětí v poslední čtvrtině 15. století, vzájemné vztahy mezi současně vznikajícími rukopisnými a tištěnými knihami i důvody, které vedly některé aktéry k návratu k rukopisné publikaci po předchozích kontaktech s tiskem či k upřednostňování rukopisu ještě dlouho po rozšíření knihtisku. Zabývá se dopady knihtisku na vzdělanost, způsob čtení či ediční praxi a ukazuje, jak rychlý nárůst počtu knih stál u zrodu moderní bibliografie. Poté se zaměřuje na obsah knihoven různých více či méně významných členů české společnosti, a to jak z hlediska zastoupení rukopisných a tištěných knih či knih domácí a cizí provenience, tak z hlediska žánrového a tematického. Probrány jsou také počátky evropského knižního trhu včetně problémů vyvolaných ranou nadprodukcí, postupně se ustalující sebeprezentace autorů i výrobců knih i důsledky konkurence mezi českými a zahraničními nakladateli. První tiskaře zde autor představuje jako raně kapitalistické podnikatele, kteří se odmítali zařadit do středověkého cechovního systému, což jim přinášelo výhody i rizika. Líčí také první pokusy o regulaci knižního trhu, ať už za pomoci různých privilegií, nebo naopak zákazů a cenzury. Poslední oddíl je věnován vztahu mezi rozvojem knihtisku a německou reformací a v jeho rámci zejména rozsáhlým publikačním aktivitám Martina Luthera. Ty autor porovnává se situací v českých zemích, kde si všímá například poměrně malého a pozdního zájmu o vydávání děl Husových.

Knihu završuje závěr, jenž stručně rekapituluje jednotlivá probraná témata, a rozsáhlá bibliografie se jmenným a místním rejstříkem. Text publikace je doplněn relativně skromným obrazovým doprovodem, pouhými osmi celostránkovými fotografiemi stránek z popisovaných tisků, jejich přehledný seznam však schází.

Ač jsem na začátku uvedla, že Neškudlova kniha představuje vítané shrnutí a kontextualizaci dosavadního bádání, je třeba zároveň říci, že její kompilační charakter na ní zanechal i některé ne úplně vítané stopy. Například na některých místech není zcela zřetelné, kde přesně autor opouští mezinárodní kontext a začíná mluvit o situaci v českých zemích. Čtenář tak chvíli tápe a až po několika řádcích zjistí, že vlastně čte o něčem jiném, než předpokládal. Práce s velkým množstvím sekundární literatury se také projevuje v tom, že z ní autor často přebírá terminologii a způsob nazírání na popisované jevy. V různých pasážích knihy se tak pro tytéž skutečnosti někdy užívá různá terminologie, aniž by čtenář dostal návod, která označení má chápat jako synonymní, a která nikoli. Například někdy čteme o tisku v *rodném* či *mateřském* jazyce (aniž by bylo u národnostně smíšených území vždy jasné, který jazyk se tím míní), někdy (spíše ojediněle) v *domácím* či *vernakulárním* jazyce, a naopak často v *národním* jazyce. Posledně zmíněné označení je však matoucí, protože podsouvá čtenáři představu moderních kodifikovaných jazyků, fungujících jako atributy pevně zformovaných moderních národů. Používat ho ve vztahu k situaci střední Evropy na přelomu 15. a 16. století mi proto nepřipadá šťastné. Podobný problém představuje zpětné promítání představy moderních národních států, respektive dnešních národních hranic do dobové reality (například při uvádění kvantitativních údajů o tiskařské produkci jsou užívány pojmy jako Itálie či Německo, jako by se jednalo o homogenní politické celky, Slezsko je bezproblémově traktováno jako „zahraničí“ apod.). Obdobná situace je u terminologie označující jednotlivé jazyky, kdy se například mluví o slovenštině, která se

ale jako samostatný spisovný jazyk konstituovala až v 19. století, anebo bezproblémově o (jedné) italštině či němčině. Jakkoli je takový postup z praktického hlediska pochopitelný, bez kritické reflexe toho, v jakém významu jsou tyto pojmy pro danou dobu používány, jde o anachronismus, který v některých případech může u čtenáře vést k neadekvátnímu pochopení.

Shrnující charakter práce je také pravděpodobně příčinou toho, že se v různých pasážích mění způsob, kterým autor určitý stav vysvětluje: někdy je jako příčina pomalého počátečního rozvoje českého knihtisku uvedeno husitství a z něj plynoucí mezinárodní izolace a oslabení pražské univerzity, jindy je to zahraniční konkurence, na jiném místě se zase zdůrazňuje rozhodující podíl katolické církve jako zadavatele prvních tisků (pak ale není jasné, proč tím nebyl alespoň částečně neutralizován neblahý vliv nekatolíků) apod. Podobně převaha překladů mezi nejranějšími česky tištěnými texty je někdy vysvětlována nedostatkem česky píšících autorů, jindy neschopností dobového publika recipovat náročnější texty. Je samozřejmě možné (a pravděpodobné), že autor považuje všechna uváděná vysvětlení za relevantní a na různých místech jen zdůrazňuje jedno či druhé, výslovně to ale v knize napsáno není. Dá se tedy říci, že její poměrně velkou slabinou je to, že jako celek do určité míry postrádá jednotící přístup, konzistentní a vyargumentovaný pohled na dané období, a zůstává tak spíše shromážděním jednotlivých faktů. S tím bohužel jde ruku v ruce i překvapivě nedokonalá redakční práce – v knize nacházíme nadstandardní množství formálních a jazykových lapsů, ať už jde o chybějící či přebývající slova, nenáležité koncovky ohebných slov, anakoluty a další nestandardní syntaktické konstrukce či pochybení v interpunkci. Neopraveny zůstaly i některé faktické nepřesnosti, například datace počátků překladu bible do češtiny (uvádí se dokončení překladu Nového zákona roku 1385 a některých knih Starého zákona do konce 14. století, přestože nejstarší známý rukopis *celého* českého překladu Bible se datuje už do 60. či 70. let 14. století a text v něm obsažený vznikl pravděpodobně už v letech padesátých), dále považování Oráče z Čech a Tkadlečka za stejný text (ač byl první nepochybně inspirací druhého, jsou mezi nimi podstatné tematické i stylistické rozdíly), směšování jazyků a písem (v jedné řadě za sebou jsou jmenovány knihy vytištěné v latině, italštině, alfabetě a hlaholici) či označování církevních Otců termínem *patristé*. Publikace tak budí dojem, že vznikala ve spěchu, v časové tísni, protože jinak bychom u knihy vydané prestižním vědeckým nakladatelstvím očekávali dokonalejší výsledek.

Výše zmíněné použití termínu *národní jazyk* poukazuje ještě k jedné podstatné slabině práce, a to hodnotícímu přístupu. Ač se autor právem snaží vymezit proti zastaralému, „národoveckému“ pojetí probírané tematiky, dělá to prostým otočením znamének. Co bývalo dříve popisováno jako skvělé, úspěšné a mající evropskou úroveň či ji dokonce předčící, je teď líčeno jako chabé, zaostalé, apatické, ustrnulé, pasivní. Tomuto negativnímu hodnocení úrovně raného českého knihtisku napomáhá i fakt, že se autor při mezinárodním srovnávání soustředí zejména na území dnešních velkých západo- a jihoevropských zemí, situace v oblasti středo- a jihovýchodní Evropy je naopak zmiňována spíše výjimečně. Zároveň je v knize výrazně patrný

teleologický pohled: to, co se v dobách (mnohem) pozdějších prosadilo (např. antikva), je chápáno jako moderní a pokrokové, to, co už dnes nepoužíváme (např. švabach), jako zaostalé, ačkoli to v dané době i v dobách následujících mohlo plnit svou funkci stejně dobře.

Výsledkem popsaného přístupu je, že si čtenář právem může klást otázku, proč by vlastně měl číst o něčem, co podle všech těchto hodnotících soudů zřejmě nestojí za pozornost. Tím podle mého názoru kniha nechává nevyužitou skvělou příležitost, jak se na jedné straně oprostit od nenáležitě oslavného tónu, na druhé straně ale představit tuto etapu české knižní kultury jako zajímavý příklad rozvoje knihtisku na semiperiferii Evropy v konkurenci technologicky i kapitálově mnohem silnějších sousedů, z kulturněhistorického hlediska pozoruhodný zejména kontextem české náboženské *Sonderweg*, tedy tím, že první počátky rozvoje knihtisku v českých zemích probíhaly v prostředí protokonfesionální společnosti rozvíjející se v rámci jinak zatím plně katolické Evropy. Sám Neškudla ostatně upozorňuje na to, že raný knihtisk v Čechách byl zvláštní vysokým podílem vernakulární produkce, v textu to ale vesměs nepředstavuje jako zajímavé kulturní specifikum, ale hodnotí to negativně, jako znak slabosti a intelektuální zaostalosti (a to přesto, že posílení vernakulární produkce v německy mluvících oblastech a její orientaci na širší čtenářské vrstvy v důsledku reformace hodnotí naopak kladně). Je to škoda, protože po zdůraznění specifických rysů české situace a oproštění se od hodnotícího přístupu by kniha jistě mohla být zajímavá a přínosná také pro členy mezinárodní vědecké komunity. I v současné podobě však má pro české prostředí nemalou cenu: má potenciál ukázat poměrně širokému spektru čtenářů, že podobně jako dnes, ani v minulosti nebyly vztahy mezi starými a novými médii šíření textů jednoduché a přímočaré, předestřít jim šíři zahraničních i českých výzkumů, které byly dosud k tomuto tématu publikovány, a osvobodit je od některých zažitých omylů.

Alena A. Fidlerová